

Marek Rajch

ORCID 0000-0003-0194-8699

Literatura science fiction Stanisława Lema a cenzura literacka w NRD w latach 50. i 60. XX wieku

Stanisław Lem's Science Fiction Literature
and Literary Censorship in the GDR in the 1950s and 1960s

Abstract

One of the most recognisable Polish post-war authors, Stanisław Lem enjoyed tremendous popularity and recognition among the readership in both German states. This was doubtless a result of the high artistic value and attractiveness of his texts; moreover, their publication guaranteed economic success for the publishing houses. From the point of view of the operation of censorship in totalitarian states, the attitude of literary censorship in the GDR towards Lem's works is particularly fascinating. This paper presents the procedure for authorising the printing of Lem's four texts: *The Astronauts*, *The Star Diaries*, *The Magellanic Cloud*, and *The Invincible*. Analysis covers the 1950s and 1960s, when the system of institutional censorship in the GDR was undergoing successive transformations until it eventually developed in 1963.

Keywords

literary censorship, science fiction literature, GDR

Abstrakt

Stanisław Lem, jako jeden z najbardziej rozpoznawanych polskich pisarzy powojennych, cieszył się dużą popularnością i uznaniem wśród czytelników w obu państwach niemieckich. Wynikało to z niewątpliwie z wysokiej wartości artystycznej i atrakcyjności jego utworów, ale jednocześnie z faktu, że ich opublikowanie gwarantowało wydawnictwom sukces ekonomiczny. Z punktu widzenia funkcjonowania cenzury w warunkach państw totalitarnych szczególnie interesujący jest stosunek cenzury literackiej w NRD do twórczości Lema. W niniejszym opracowaniu przedstawiono procedurę udzielania zezwolenia na druk w przypadku czterech utworów: „Astronaucci”, „Dzienniki gwiazdowe”, „Obłok Magellana” i „Niezwyciężony”. Analiza obejmuje lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XX wieku, w których system instytucjonalnej cenzury w NRD ulegał kolejnym przeobrażeniom aż do ostatecznego ukształtowania się w 1963 roku.

Słowa kluczowe

cenzura literacka, literatura science fiction, NRD

Jednym z najczęściej tłumaczonych, a tym samym najbardziej znanych i rozpoznawanych w Europie i na świecie polskich autorów powojennych, nie tylko spośród przedstawicieli literatury science fiction, był Stanisław Lem. Dużą popularnością jego utwory cieszyły się wśród czytelników na terenie podzielonych w wyniku działań wojennych Niemiec. Wydawnictwa działające do 1990 roku na terenie Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej prowadziły ze sobą swoistą rywalizację o to, które z nich jako pierwsze zaproponuje szeroko pojętej niemieckiej publiczności czytelniczej przekład kolejnego dzieła tego popularnego pisarza. Ważnym aspektem tej międzypaństwowej niemiecko-niemieckiej rywalizacji – obok niewątpliwie istotnej kulturowej racji stanu – był rachunek ekonomiczny poszczególnych oficyn wydawniczych. Produkcja literacka musiała być opłacalna i przynosić wymierne zyski nie tylko wydawnictwom zachodnioniemieckim, działającym w warunkach gospodarki wolnorynkowej, ale także – szczególnie od lat sześćdziesiątych – państwowym wydawnictwom wschodnioniemieckim, kierującym się zasadami socjalistycznej gospodarki planowej, sterowanej centralnie.

Ruch wydawniczy, drukarski i księgarski podlegały w NRD podobnym reglamentacjom, regulacjom i mechanizmom kontroli jak w ZSRR i pozostałych krajach, należących do bloku państw socjalistycznych. Wszystkie te zależności systemowe skonfigurowane były w taki sposób, aby mediatyzacja społeczeństwa poprzez literaturę (oraz inne dziedziny sztuki) była zgodna z przyjętym przez te państwa systemem polityczno-ideologicznym i przebiegała ponadto w określonych przedziałach czasowych albo konkretnych przypadkach w sposób odpowiadający aktualnym celom i interesom poszczególnych państw i całego bloku socjalistycznego, modyfikowanym w zależności od zmieniającej się sytuacji geopolitycznej i wewnętrznej danego kraju.

Specyficzny układ instytucji, mających wpływ na produkcję i rozpowszechnianie literatury w NRD, wynikał – jak należy sądzić z sekwencji wydarzeń, które doprowadziły do jego ostatecznego ukształtowania – z wieloletnich ogólnoniemieckich doświadczeń na tym polu z jednej, i dążenia nowych władz do stworzenia systemu niemalże idealnego, niezwykle sprawnego z drugiej strony. Proces ten polegał przede wszystkim na tym, że na przestrzeni blisko dwudziestu lat od klęski Niemiec i zakończenia II wojny światowej tworzono, a następnie przekształcano i restrukturyzowano instytucje nadzorujące produkcję literatury w taki sposób, aby doprowadzić do utworzenia urzędu, którego prerogatywą byłaby zarówno ideologiczno-polityczna jak i ekonomiczna kontrola nad wydawnictwami, drukarniami i przedsiębiorstwami księgarskimi. Taki urząd funkcjonował w strukturach Ministerstwa Kultury od 1963 roku do końca NRD i nosił nazwę: Naczelny Zarząd Wydawnictw i Handlu Książkami (Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel). Inaczej niż w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej instytucja ta pełniła nie tylko nadzór organizacyjny i ekonomiczny nad podległymi jej podmiotami (w tym wydawnictwami), ale sprawowała także kontrolę ideologiczną i polityczną przygotowywanych planów

i poszczególnych pozycji wydawniczych. Osiągnięta w ten sposób instytucjonalna jedność nadzoru organizacyjno-ekonomicznego i polityczno-ideologicznego stanowiła bardziej efektywny model niż ten funkcjonujący w PRL, w którym istniały z jednej strony Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, a z drugiej – Naczelny Zarząd Wydawnictw.

Naczelny Zarząd Wydawnictw i Handlu Książkami oraz istniejące w jego miejscu do 1963 roku poprzednie instytucje sprawowały *de facto* cenzurę literacką, która – mimo braku wyeksplikowania tego faktu w ich nazwach – była ich podstawowym zadaniem. Począwszy od 1945 roku cenzurę literacką w NRD sprawowały kolejno:

- Rada Kultury ds. Wydawnictw (1945-1951) (Kultureller Beirat für das Verlagswesen)
- Urząd Literatury i Wydawnictw (1951-1956) (Amt für Literatur und Verlagswesen)
- Naczelny Zarząd Wydawnictw (1956-1958) (Hauptverwaltung Verlagswesen)
- Wydział Literatury i Książki (1958-1963) (Abteilung Literatur und Buchwesen)
- Naczelny Zarząd Wydawnictw i Handlu Książkami (1963-1990) (Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel)¹

Zmianom organizacyjno-strukturalnym w systemie cenzury towarzyszył proces stopniowego włączania pracowników wydawnictw w proces cenzurowania. Wypracowano procedury, w myśl których to właśnie w wydawnictwach przygotowujących poszczególne pozycje do druku miała rozpocząć się kontrola ideologiczno-polityczna, a pracownicy wydawnictw mieli być „uosobieniem jedności ideologa i ekonomisty”². Wydawnictwa zobowiązane były do przekazywania do urzędu cenzury w celu sprawdzenia tylko maszynopisów „politycznie wartościowych i gotowych do druku”³. Przesunięcie odpowiedzialności na wydawców poprzez włączenie ich

¹ Tworzenie poszczególnych instytucji nadzorujących ruch wydawniczy w NRD zob.: S. Lokatis, *Die Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*, w: S. Barck, M. Langermann, S. Lokatis (red.), *„Jedes Buch ein Abenteuer“. Zensur-System und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*, Berlin 1998, s. 173-226; S. Lokatis, *Die „ideologische Offensive der SED“, die Krise des Literaturapparates 1957/58 und die Gründung der Abteilung Literatur und Buchwesen*, w: S. Barck, M. Langermann, S. Lokatis (red.), dz. cyt., s. 61-74; S. Lokatis, *Vom Amt für Literatur und Verlagswesen zur Hauptverwaltung Verlagswesen im Ministerium für Kultur*, w: S. Barck, M. Langermann, S. Lokatis (red.), dz. cyt., s. 19-22; M. Rajch, *„Unsere andersartige Kulturpolitik“. Zensur und Literatur in der DDR und in der Volksrepublik Polen*, Poznań 2015, s. 111-122; P. Strunk, *Zensur und Zensoren. Medienkontrolle und Propagandapolitik unter sowjetischer Besatzungsherrschaft in Deutschland*, Berlin 1996.

² S. Lokatis, *Die Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*, w: S. Barck; M. Langermann; S. Lokatis (red.), *„Jedes Buch ein Abenteuer“. Zensur-System und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*, Berlin 1998, s. 186.

³ Tamże, s. 193.

w proces cenzurowania oznaczało w praktyce, że stawali się oni automatycznie cenzorami.

Procedura udzielania zezwolenia na druk (Druckgenehmigungsverfahren) przewidywała, że w trakcie jej trwania sporządzano trzy rodzaje opinii:

1. opinia redakcyjna (Lektoratsgutachten),
2. opinia wydawnicza (Verlagsgutachten),
3. opinia zewnętrzna (Außengutachten).

To, czy w konkretnym przypadku sporządzone zostaną wszystkie trzy rodzaje opinii oraz w jakiej liczbie, zależało od określonego tytułu oraz od aktualnej praktyki stosowanej przez urząd cenzury. W większości przypadków sporządzano opinię redakcyjną, która miała koncentrować się przede wszystkim na podstawowych informacjach o utworze i na jego treści. Zdarzało się, że opinia redakcyjna włączana była do procedury udzielania zezwolenia na druk tylko na etapie wydawnictwa i nie była przesyłana do ministerstwa (albo tylko w szcążkowej formie na odwrocie formularza wniosku).

Recenzja wydawnicza sporządzana była w wydawnictwie i dołączana do wniosku do urzędu cenzury o wydanie zezwolenia na druk. W przypadku bardziej skomplikowanych utworów, sprawiających większe trudności natury politycznej czy ideologicznej, przedstawiano kilka recenzji wydawniczych. Miały one odpowiadać na pytanie, dlaczego książka ma się ukazać i czy zawarte w niej treści ideologiczno-polityczne odpowiadają potrzebom społecznym, podać krótką charakterystykę autora oraz wskazywać na problemy ideologiczne, które wystąpiły przy przygotowywaniu maszynopisu do druku. W niektórych przypadkach, szczególnie wtedy, kiedy oceniany utwór nie sprawiał trudności natury ideologiczno-politycznej, funkcję recenzji wydawniczej pełniła recenzja redakcyjna.

Nieco inny charakter miała opinia zewnętrzna, zlecana w przypadkach wątpliwych na etapie sprawdzania tytułu przez urząd cenzury. Recenzentem zewnętrznym mogła być tylko i wyłącznie osoba na „wysokim polityczno-ideologicznym poziomie” i wykazująca dobrą znajomość polityki partii i państwa⁴. Osoba upoważniona, której zlecono przygotowanie opinii zewnętrznej, zobligowana była do uwzględnienia w niej kilku zasadniczych aspektów. Powinna umieścić w niej streszczenie utworu, ocenę ideologiczną z punktu widzenia marksizmu-leninizmu, podać argumenty za koniecznością ukazania się tytułu i wskazać ewentualne „słabe punkty” w tekście oraz fragmenty, które przed drukiem powinny zostać zmienione.

Utwory Stanisława Lema cieszyły się olbrzymią popularnością na całym świecie i bardzo szybko znalazły się w orbicie zainteresowania wydawnictw działających na terenie NRD. Tym samym stały się przedmiotem wielu recenzji redakcyjnych

---

⁴ Tamże.

i wydawniczych, przygotowywanych w wydawnictwach, a w poszczególnych przypadkach – także recenzji zewnętrznych, sporządzanych na zlecenie urzędu cenzury. Większość opowiadań i powieści Lema, które ukazały się w NRD, została opublikowana przez wydawnictwo Volk und Welt, w którego profil wpisane było publikowanie literatury zagranicznej. Przedstawiane w niniejszej analizie recenzje utworów Stanisława Lema, przygotowane przez redaktorów wydawnictwa Volk und Welt i opinii zewnętrznych odzwierciedlają typowe przypadki cenzurowania literatury w NRD i tym samym dają przeglądowy obraz procedur o udzielenie zezwolenia na druk (Druckgenehmigungsverfahren) w tym kraju. Poszczególne przypadki dotyczą czterech utworów Lema: powieści „Astronauti”, „Obłok Magellana” i „Niezwyciążony” oraz zbioru opowiadań „Dzienniki gwiazdowe” i przedstawione są nie w kolejności chronologicznej, ale według stopnia trudności, jakie sprawiły one instancjom i osobom, decydującym o ich dopuszczeniu do druku.

Utwory Stanisława Lema cieszyły się olbrzymią popularnością na całym świecie i bardzo szybko znalazły się w orbicie zainteresowania wydawnictw działających na terenie NRD. Tym samym stały się przedmiotem wielu recenzji redakcyjnych i wydawniczych, przygotowywanych w wydawnictwach, a w poszczególnych przypadkach – także recenzji zewnętrznych, sporządzanych na zlecenie urzędu cenzury.

Pierwszy z wymienionych tytułów, powieść „Astronauti”, ukazał się w Polsce w roku 1951 nakładem Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”. Redakcja wydawnictwa Volk und Welt podjęła działania, mające na celu opublikowanie przekładu powieści i umieścić ją w swoim planie wydawniczym na rok 1954. Oznacza to, że decyzja o wydrukowaniu powieści „Astronauti” musiała zapaść najpóźniej w 1953 roku. We wniosku złożonym do Urzędu Literatury i Wydawnictw przewidywano nakład w liczbie 10 000 egzemplarzy⁵. W ocenie recenzenta wydawnictwa, która jak wynika z dokumentów znalazła potwierdzenie w urzędzie cenzury, powieść nie sprawiała żadnych trudności natury ideologiczno-politycznej. Natomiast zalety tego utworu i korzyści płynące z jego opublikowania w NRD uzasadniał recenzent wydawnictwa

---

⁵ DR 1/5025, Stanisław Lem „Der Planet des Todes“ [Astronauti], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], mps w Bundesarchiv w Berlinie, k. 191/192.

względami politycznymi i humanistycznymi. Recenzja wydawnicza dołączona do wniosku o wydanie zezwolenia na druk jest jednoznacznie pozytywna:

Powieść ta ma słuszną perspektywę polityczną, jest także cenna z naukowego punktu widzenia. W swoich konkluzjach skierowana jest przeciwko atomowym strategiom imperialistów oraz w niemal apokaliptycznych, wspaniałych obrazach ukazuje zniszczenia i spustoszenia, jakim ulega świat na skutek podporządkowania szczytowej ludzkiej wiedzy brutalnej sile i woli zniszczenia⁶.

Ponieważ w omawianym przypadku nie było potrzeby sporządzania dodatkowej recenzji, proces wydania zezwolenia na druk trwał zaledwie 5 dni. Wniosek wydawnictwa Volk und Welt do Urzędu Literatury i Wydawnictw (Amt für Literatur und Verlagswesen) o wydanie zezwolenia na druk wpłynął 24 września 1954, a 29 września tego samego roku kierownik wydziału odpowiadającego za literaturę piękną opatrzył wniosek sformułowaniem „brak uwag”⁷. Jak wynika z analizowanych dokumentów oraz dotychczasowego stanu wiedzy, pierwsze sprawdzanie pod względem ideologicznym i politycznym dzieła Stanisława Lema przez cenzurę literacką w NRD przebiegło bez żadnych niespodzianek, przynosząc skutek zadowalający dla wszystkich zaangażowanych stron. Powieść „Astronauti” ukazała się w NRD po raz pierwszy w 1954 roku pod tytułem „Der Planet des Todes”.

Zastrzeżeń cenzorskich nie wzbudził także zbiór opowiadań „Dzienniki gwiazdowe”, który wydawnictwo Volk und Welt wpisało do swojego planu wydawniczego na rok 1961. Cała procedura udzielania zezwolenia na druk przebiegła bez większych przeszkód i konieczności wystawiania dodatkowych recenzji. Wniosek wydawnictwa z prośbą o zezwolenie na druk wpłynął do Wydziału Literatury i Książki 29 września 1960. Podjęcie ostatecznej decyzji zabrało osobie odpowiedzialnej w urzędzie cenzury nieco więcej czasu, niż miało to miejsce w przypadku „Astronautów”, ale zezwolenie – po ostatecznym sprawdzeniu maszynopisu – wydane zostało 17 października⁸. W dostępnej dokumentacji brak jakichkolwiek pisemnych wzmianek, które wskazywałyby na to, że treść opowiadań Lema wzbudzałyby jakiegokolwiek podejrzenia natury o charakterze politycznym czy ideologicznym. W Wydziale Literatury i Książki, pełniącego w tym czasie rolę urzędu cenzury, nie widziano także potrzeby, aby zlecić sporządzenie dodatkowej opinii zewnętrznej, a recenzja przedstawiona przez wydawnictwo okazała się całkowicie wystarczająca.

⁶ Tamże, Verlagsgutachten [opinia wydawnicza], k. 198.

⁷ Tamże, Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], k. 191.

⁸ DR 1/5025, Stanisław Lem „Sternstagebücher” [Dzienniki gwiazdowe], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], 1961, mps w Bundesarchiv w Berlinie, k. 199

Z punktu widzenia tematyki niniejszego opracowania interesujące są argumenty, jakich użyło wydawnictwo, aby przekonać pracowników urzędu, iż omawiana pozycja powinna zostać wydana. Wydawnictwo zamieściło na odwrocie wniosku o zezwolenie na druk krótki komentarz następującej treści:

Autor poddaje tu utopię całkowicie służbie satyry; rzeczy najbardziej ziemskie ubiera w barwną, fantastyczną szatę, aby w ten sposób z nich zadrwić, dowieść ich niedorzeczności. Pokazuje, co mogłoby się wydarzyć, demaskuje pustotę metafizycznej „naukowości”, sprowadza katolicyzm i rolę Watykanu *ad absurdum*, demaskuje nonsens amerykańskiej strategii atomowej. W skrócie: oddalony o miliony kilometrów od ziemi Ijon Tichy – nowoczesny Guliwer – nigdy nie oderwał się od ziemskiej rzeczywistości. Tym sposobem niezwykle zabawne „Dzienniki gwiazdowe” pobudzają czytelnika nie tylko do śmiechu, ale – za sprawą swej realistycznej treści – także do poważnej refleksji⁹.

„Dzienniki gwiazdowe” Stanisława Lema, zaprezentowane przez wydawnictwo jako dzieło uderzające w katolicyzm, a szczególnie w hierarchię kościelną oraz w Stany Zjednoczone jako mocarstwo o zakusach imperialnych dążące do wywołania wojny atomowej, nie napotkały w urzędzie cenzury większych problemów i mogły ukazać się w 1961 roku pod tytułem „*Sterntagebücher*”.

Zaprezentowane wyżej przykłady ilustrują takie przypadki cenzury, w których oceniany utwór literacki z punktu widzenia ideologii nie stwarzał zagrożenia. Recenzje redakcyjne i wydawnicze w takich wypadkach zupełnie wystarczały, a badający proponowane pozycje wydawnicze urząd cenzury nie widział potrzeby wzmocnienia swoich decyzji dodatkowymi opiniami recenzentów zewnętrznych. Nie zawsze jednak droga utworów tak popularnego autora, jakim był Stanisław Lem, do czytelników wschodnioniemieckich, była tak prosta i niemalże oczywista. Pewne problemy natury cenzorskiej stworzyła powieść „*Obłok Magellana*”. W jej przypadku pozytywna recenzja z wydawnictwa, które nie miało żadnych wątpliwości co do zasadności opublikowania tego tytułu, okazała się niewystarczająca i konieczna była recenzja zewnętrzna¹⁰.

W Polsce „*Obłok Magellana*” ukazał się w roku 1955 nakładem wydawnictwa Iskry. Jeszcze w tym samym roku decyzję o jego wydaniu podjęło wydawnictwo Volk und Welt, najwidoczniej zachęczone sukcesem „*Astronautów*” na rodzimym rynku czytelnicznym i rosnącą popularnością samego autora. Powieść w przekładzie na język niemiecki została wpisana do planu wydawniczego na rok 1956 i wydawnictwo zgodnie

⁹ Tamże, k. 199 rewers.

¹⁰ DR 1/5025, Stanisław Lem „*Der Gast im Weltraum*“ [*Obłok Magellana*], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], mps w Bundesarchiv w Berlinie, k. 166-166 rewers.

z procedurami wystąpiło do Urzędu Literatury i Wydawnictw, który w latach 1951-1956 pełnił funkcję cenzury, o wydanie zezwolenia na druk. Procedura wydania zezwolenia na druk była tym razem nieco bardziej skomplikowana i trwała dłużej niż w omawianych wcześniej przypadkach. Recenzent wydawnictwa podkreślał w swojej ocenie niezwykle humanistyczną wymowę powieści, co w zdecydowany sposób odróżnia ją od podobnej literatury, powstającej w krajach kapitalistycznych:

Jest to w odróżnieniu od wielu zachodnich publikacji tego gatunku na wskroś humanistyczna książka. Jej wartość polega przede wszystkim na tym, że przyszłość ludzkości przedstawiona jest tutaj w tak przekonujący i oczywisty sposób, że nie można sobie wyobrazić innego rozwoju; każde rozwiązanie sytuacji, np. przetrwanie albo rozwój kapitalizmu, wydaje się być całkiem absurdalne. Prawda ta nie jest zawarta w książce wprost, ale taka jest jej wymowa. (...) Książka w całości jest ciekawa, a w ostatniej części, w której statek zbliża się do celu, staje się jeszcze bardziej interesująca. Proponuję, aby książka została przez nasze wydawnictwo wydana¹¹.

Mimo tak jednoznacznie pozytywnej oceny ze strony wydawnictwa, w gremiach decyzyjnych Urzędu Literatury i Wydawnictw zapanowała niepewność co do tego, czy powieść można wydać, dlatego zdecydowano się poddać ją ocenie recenzenta zewnętrznego. Nie można wykluczyć, że pracownicy cenzury nie tyle mieli wątpliwości co do poprawności polityczno-ideologicznej samego dzieła, co nie bardzo wiedzieli, jaką powinni podjąć decyzję co do opublikowania współczesnej literatury polskiej właśnie w tym czasie. Sprawa toczyła się w okresie, kiedy w Poznaniu w czerwcu krwawo stłumiono protesty robotników, a cały kraj stopniowo ogarniała atmosfera odwilży politycznej. Obawy urzędników cenzury okazały się jednak bezpodstawne, a przedłożona recenzja zewnętrzna była wręcz entuzjastyczna. Recenzent zewnętrzny Urzędu Literatury i Wydawnictw, któremu powierzono przygotowanie recenzji „Obłoku Magellana”, znany z zazwyczaj niezwykle krytycznych i ostrych w wydźwięku opinii, w swojej recenzji z 13 sierpnia 1956 roku nie mógł znaleźć wystarczających słów uznania wobec Lema. Opowiedział się on jednoznacznie za publikacją powieści, konkludując swoją opinię następującymi słowami:

To najbardziej błyskotliwa wizja, jaką czytano od Shawa (...). Ale to więcej niż Shaw. Idee przedstawienia ekspedycji w kosmos w XXXII wieku Lem zaczerpnął z koncepcji ludzkości z czasów przyszłych, połączonej w totalną całość, ludzkości, która znajduje się w „drugiej fazie komunizmu”. Tutaj mamy do czynienia z ludzkością, która już od dawna zespolona w całość przez miłość i rozsądek, mająca poszanowanie do wszystkiego, co nazywa się człowiekiem;

¹¹ Tamże, Verlagsgutachten [opinia wydawnicza], październik 1955, k. 172.

ludzkością, która nie staje na drodze rozwoju jednostek, ale go warunkuje. I dopiero mając oparcie w takiej wspólnocie, ludzie mogą tworzyć niesłychanie doskonałe naukowo-techniczne urządzenia; i dopiero z takiego ducha, z takiego wspólnotowego działania czerpiąc, mogą z kolei powstawać odważne projekty, które mogą wcielać w życie wszystkie starodawne wyobrażenia ludzkości o istotach żywych na innych ciałach niebieskich w całym wszechświecie, tak że staną się rzeczywistością mieszkańców Ziemi, którzy nie uznają już nigdy jakichkolwiek ograniczeń homo sapiens. „Artyści muszą nauczyć się marzyć.” Lem uczy swoich czytelników marzyć w taki sposób, który budzi wszelką czujność i wszelką wiarę w możliwości człowieka. Myślę, że Lenin opowiedziałby się za możliwie dużym nakładem powieści¹².

Przytoczony powyżej cytat nie powinien jednakże zwodzić czytelnika, jakoby teksty literackie Stanisława Lema każdorazowo natrafiały na pozytywne opinie i mogły bez większych problemów ująć cenzurze NRD. Postępowanie w sprawie zezwolenia na druk powieści „Niezwyciężony”, która w Polsce ukazała się po raz pierwszy w 1964 roku¹³, stanowi ciekawy przypadek z powodów w tym opracowaniu dotychczas nie poruszonych. Pozycja ta została przez wydawnictwo Volk und Welt uwzględniona w planach wydawniczych na rok 1967, ale jak wynika z analizowanych dokumentów, pracownicy rozważali jej publikację już w rok po polskim wydaniu. Recenzja redakcyjna powstała bowiem w lutym 1965, recenzja wydawnicza cztery miesiące później, a wniosek o udzielenie zezwolenia na druk wpłynął do Naczelnego Zarządu Wydawnictw i Handlu Książkami dopiero po niemal dwóch latach – 10 marca 1967 roku¹⁴.

Na podstawie przeanalizowanych dokumentów dotyczących wspomnianego postępowania niemożliwe jest ustalenie, czy istniały szczególne powody, dla których wydawnictwo złożyło wnioski po nadzwyczaj długim czasie. Analiza recenzji pozwala zakładać, iż wydawnictwo być może liczyło się z odmowną odpowiedzią urzędu cenzury. Obie sporządzone w wydawnictwie recenzje są dość obszerne, zważywszy, że „Niezwyciężony” swoją objętością przypomina raczej dłuższe opowiadanie aniżeli powieść. Obaj recenzenci wydawnictwa przytoczyli także niezwykle silne, częściowo „niestandardowe” argumenty za publikacją powieści, nie wskazując na jej ewentualne słabe strony. Zauważalne jest ponadto, iż obaj w ostatnim zdaniu swoich recenzji wskazują na oczekiwany pewny sukces powieści na niemieckim rynku księgarskim i czytelnicznym.

¹² Tamże, Außengutachten [opinia zewnętrzna] z 13.08.1956, k. 168.

¹³ Zob.: S. Lem, *Niezwyciężony i inne opowiadania*, Warszawa 1964.

¹⁴ DR 1/2332A, Stanisław Lem „Der Unbesiegbare“ [*Niezwyciężony*], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], 1967, mps w Bundesarchiv w Berlinie, k. 326-326 rewers.

Najmocniejsze argumenty zawiera recenzja redakcyjna, w której już na samym początku czytamy z jednej strony o pełnym aprobaty przyjęciu dzieł Lema w ZSRR, a z drugiej – niepochlebne uwagi o zachodnim rynku literatury science fiction:

S. Lem jest najwybitniejszym reprezentantem gatunku science fiction w obozie socjalistycznym – zostało to potwierdzone przede wszystkim przez krytykę radziecką, naukowców, nawet przez samego Jurija Gagarina, który znalazł wiele słów uznania dla autora jak również dla niniejszej książki. Jego dzieła mają również znaczenie z tego względu, że odróżniają się na szczęście od literatury science fiction, którą zalany jest kapitalistyczny rynek książkowy, najczęściej tandetą, czasami książkami grozy. Książki Lema zawierają bowiem zawsze humanistyczne przesłanie, stawiają człowieka w centrum, poruszają problemy i możliwości podróży kosmicznych w przyszłości; badają kwestie, czy możliwe jest istnienie granic poznawalności świata. Lem zasadniczo nie widzi granic ludzkiego poznania – pokazuje jednak, że przy poznawaniu obcych światów mogłyby powstać problemy, że ludzie przyszłości przy realizacji swoich przedsięwzięć mogliby napotkać rzeczy, do których dostęp pozostanie dla nich na razie zamknięty¹⁵.

Niespodziewanie długa recenzja wydawnicza, zredagowana na siedmiu stronach maszynopisu, kończy się z kolei słowami:

Wydawnictwo powinno wydać tę książkę; to ambitna beletrystyka. Ograniczenia, które poczyniłem z powodu opisów, dotyczą – jak wiadomo – wszystkich książek Lema. Mimo wszystko było im dane odnieść sukces wśród niemieckich czytelników¹⁶.

Recenzent zewnętrzny, któremu Naczelny Zarząd Wydawnictw i Handlu Książkami zlecił sporządzenie recenzji powieści „Niezwyciężony”, przeczytawszy obie recenzje przekazane przez wydawnictwo, pozostał niewzruszony zarówno wobec pełnego uznania dla twórczości Lema w pierwszym na świecie państwie komunistycznym jak i wobec podziwu dla pisarza ze strony Gagarina, i dostarczył krytyczną ocenę powieści. Jego wyczerpująca recenzja koncentruje się przede wszystkim na dwóch aspektach – (niewystarczająco) naukowym charakterze powieści oraz formie współżycia społecznego przedstawionego w powieści. W jego opinii powieść Lema posiada zasadniczo charakter naukowy, ale nie we wszystkich częściach. Niezwykle skomplikowane wywody recenzenta zewnętrznego w tym temacie można podsumować następująco: Lem opisuje w swojej powieści m.in. procesy i zjawiska, których nie można wyjaśnić ani udowodnić przy obecnym stanie wiedzy i nauki. To, zdaniem

¹⁵ Tamże, Lektoratsgutachten [opinia redakcyjna] z 22.02.1965, k. 338.

¹⁶ Tamże, Verlagsgutachten [opinia wydawnicza] z 10.06.1965, k. 348.

recenzenta, stwarzało niebezpieczeństwo wprowadzenia w błąd niedoświadczonego czytelnika i czyniło powieść „ideologicznie wątpliwą”¹⁷.

Nie wyrażając się jednoznacznie, recenzent zewnętrzny czyni polskiemu autorowi zarzuty, że jego bohaterowie w swoim postępowaniu nie wykazują postawy jednoznacznie socjalistycznej. Podczas gdy w swojej powieści „Obłok Magellana”, która ukazała się przed dziesięcioma laty, Lem przedstawił „obraz zaawansowanego społeczeństwa komunistycznego”, przy lekturze „Niewyciężonego” czytelnik – zdaniem recenzenta zewnętrznego – odnosi wrażenie, jakoby powieść ta została napisana przez autora, który nigdy nie słyszał o socjalizmie¹⁸. Opinia recenzenta zewnętrznego jest w stosunku do treści powieści jednoznacznie negatywna, ale jednocześnie – ze względu na zdobytą przez Lema wysoką pozycję w świecie literatury – warunkowa:

Kończę następującą konkluzją recenzję tej książki: wydaje mi się ona być w aspekcie ideologicznym tak do zakwestionowania, a w aspekcie formalno-literackim tak przeciętna, że je d y n i e warunkowo mogę zarekomendować wydanie pozwolenia na druk (podkr. M.R.). Przemawiającym za tym argumentem mogłoby być to, że kolejne dzieło tego uznanego utopijnego polskiego pisarza należy udostępnić naszym czytelnikom (choć w tym względzie w międzyczasie istnieją już lepsze powieści i opowiadania utopijne) i zapoznać ich z naukowymi i technicznymi możliwościami przyszłej ludzkości. Nieodzownym tego warunkiem byłoby moim zdaniem posłowie, w którym 1) omówiona zostałaby skrytykowana przeze mnie zasadnicza wymowa książki w kontekście krytycznej oceny całego dotychczasowego dorobku literackiego Lema oraz 2) aby od strony fachowej odnieść się do teorii określonych przeze mnie jako nienaukowych. Czy to się opłaci, wydaje mi się jednak być wątpliwe¹⁹.

Recenzent zewnętrzny proponuje rozwiązanie, które w podobnych sytuacjach bardzo często było stosowane przez cenzurę w krajach socjalistycznych. Jego zdaniem redakcja wydawnictwa powinna przygotować posłowie, w którym omówiona zostałaby kwestionowana przez niego wymowa powieści oraz omówiony dotychczasowy dorobek literacki twórcy. Autor lub autorzy takiego komentarza powinni także odnieść się do zawartych w powieści teorii, które recenzent zewnętrzny skrytykował jako nienaukowe.

Jak wynika z ręcznej adnotacji na zezwoleniu na druk, odpowiedzialny pracownik Naczelnego Zarządu Wydawnictw i Handlu uznał opinię recenzenta zewnętrznego za uzasadnioną. Wspólnie z redakcją wydawnictwa ustalono, że odpowiedni tekst

¹⁷ Tamże, Außengutachten [opinia zewnętrzna] z 31.03.1967, k. 334-335.

¹⁸ Tamże, k. 335.

¹⁹ Tamże, k. 336-337.

poślowia, realizujący powyższe postulaty zostanie zredagowany i pod tym warunkiem powieść może zostać wydana²⁰. Powieść ukazała się jeszcze w tym samym roku pod tytułem „Der Unbesiegbare”.

W niniejszej analizie przedstawiono kilka przykładów cenzurowania utworów Stanisława Lema w NRD w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. Ze względu na konieczny wybór i ograniczenie nie dają zadowalającego, ani tym bardziej pełniejszego obrazu badanej problematyki, ale pozwalają sformułować kilka wniosków dotyczących zarówno twórczości jednego z najbardziej znanych i rozpoznawanych w Niemczech polskich autorów powojennych, jak i mechanizmów funkcjonowania cenzury literackiej w NRD.

Czytelnicy wschodnioniemieccy mieli już dosyć wcześnie możliwość zapoznania się z twórczością Stanisława Lema. Pierwszy utwór, dzięki którem autor odniósł sukces we własnym kraju (powieść „Astronauti”), ukazał się – jakby można sądzić – w niezbyt sprzyjającej atmosferze politycznej, panującej w tym czasie w NRD (17 lipca 1953 roku władze młodziutkiego jeszcze państwa krwawo stłumiły powstanie robotnicze w Berlinie). Z drugiej jednak pozytywny obraz społeczeństwa i państwa socjalistycznego, podany w atrakcyjnej szacie literatury science fiction, przyszedł niejako w sukurs wydawnictwu, które zdeterminowane było, aby sprostać oczekiwaniom władz i jednocześnie zaproponować produkt obiecujący sukces ekonomiczny, a taką ofertę stanowiła właśnie powieść „Astronauti”. Podobnie rzecz miała się ze zbiorem opowiadań „Dzienniki gwiazdowe” i powieścią „Obłok Magellana” – Stanisław Lem zdobył tymi utworami opinię jeśli nie gloryfikatora, to z pewnością zwolennika socjalizmu i krytyka Stanów Zjednoczonych i pozostałych państw kapitalistycznych. Perspektywy opublikowania kolejnych utworów w NRD, stawały się mniej oczywiste w tych utworach, w których krytyka Zachodu nie była już tak jasna i klarowna, a pochwała idei socjalistycznego ustroju tak wyrazista, jak oczekiwali tego decydenci, kształtujący politykę kulturalną NRD.

Bibliografia

Lem, S.: *Niezwyciężony i inne opowiadania*, Warszawa 1964.

Lokatis, S., *Die Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*, w: S. Barck, M. Langermann, S. Lokatis (red.), „Jedes Buch ein Abenteuer”. *Zensur-System und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*, Berlin 1998.

Lokatis, S.: *Die „ideologische Offensive der SED”, die Krise des Literaturapparates 1957/58 und die Gründung der Abteilung Literatur und Buchwesen*, w: S. Barck, M. Langermann, S. Lokatis (red.), „Jedes Buch ein Abenteuer”. *Zensur-System und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*, Berlin 1998.

²⁰ Tamże, Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], k. 326.

Lokatis, S., *Vom Amt für Literatur und Verlagswesen zur Hauptverwaltung Verlagswesen im Ministerium für Kultur*, w: S. Barck, M. Langermann, S. Lokatis (red.), *„Jedes Buch ein Abenteuer“*. Zensur-System und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre, Berlin 1998.

Rajch, M., *„Unsere andersartige Kulturpolitik“*. Zensur und Literatur in der DDR und in der Volksrepublik Polen, Poznań 2015.

Strunk, P., *Zensur und Zensoren. Medienkontrolle und Propagandapolitik unter sowjetischer Besatzungsherrschaft in Deutschland*, Berlin 1996.

Materiały archiwalne

DR 1/2332A, Stanisław Lem „*Der Unbesiegbare*“ [*Niezwycięzony*], Außengutachten [opinia zewnętrzna] z 31.03.1967, mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/2332A, Stanisław Lem „*Der Unbesiegbare*“ [*Niezwycięzony*], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], 1967, mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/2332A, Stanisław Lem „*Der Unbesiegbare*“ [*Niezwycięzony*], Lektoratsgutachten [opinia redakcyjna] z 22.02.1965, mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/2332A, Stanisław Lem „*Der Unbesiegbare*“ [*Niezwycięzony*], Verlagsgutachten [opinia wydawnicza] z 10.06.1965, mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/5025, Stanisław Lem „*Der Gast im Weltraum*“ [*Obłok Magellana*], Außengutachten [opinia zewnętrzna] z 13.08.1956, mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/5025, Stanisław Lem „*Der Gast im Weltraum*“ [*Obłok Magellana*], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/5025, Stanisław Lem „*Der Gast im Weltraum*“ [*Obłok Magellana*], Verlagsgutachten [opinia wydawnicza], październik 1955, mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/5025, Stanisław Lem „*Der Planet des Todes*“ [*Astronauten*], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/5025, Stanisław Lem „*Der Planet des Todes*“ [*Astronauten*], Verlagsgutachten [opinia wydawnicza], mps w Bundesarchiv w Berlinie.

DR 1/5025, Stanisław Lem „*Sterntagebücher*“ [*Dzienniki gwiazdowe*], Druckgenehmigungsbogen [wniosek o zezwolenie na druk], 1961, mps w Bundesarchiv w Berlinie.

Biogram autora

Marek Rajch – historyk literatury, profesor UAM, pracownik badawczo-dydaktyczny w Zakładzie Polsko-Niemieckich Stosunków Literackich i Teorii Mediów w Instytucie Filologii Germańskiej, zainteresowania badawcze: cenzura literacka w krajach niemieckojęzycznych i w Polsce, polsko-niemieckie stosunki literackie i kulturalne, teatr niemiecki w Polsce.